

Досягнення Мелетія Смотрицького в полеміці та освіті

У статті були проаналізовані різні точки зору на постать Мелетія Смотрицького. Особлива увага приділялася монографії Петра Кралюка. Були підняті проблеми значимості М. Смотрицького не лише як культурного та політичного діяча, але і як письменника.

Ключові слова: полемічна література, старослов'янська мова, книга.

Different points of view on the figure of Meletius Smotrytsky were analyzed in the article. Particular attention was paid to the monograph of Petro Kraliuk. Problems of significance of M. Smotrytsky, not only as cultural and political leader, but as a writer too, were raised.

Key words: polemical literature, old slavic language, book.

Постать Мелетія Смотрицького була розглянута вже не одним дослідником: і в галузі історії, порушували це питання й релігійні діячі, й дослідники-літературознавці. Тому немає чітко визначеного спільного погляду на цю особистість. Його як засуджували, так і виправдовували. Але як і раніше він залишається цікавим письменником, який і досі не до кінця розгаданий.

Не оминув цієї теми й проректор Національного університету «Острозька академія» Петро Михайлович Кралюк. Досліджуючи діячів острозького осередку він особливу увагу звернув саме на Мелетія Смотрицького.

Як згадує Ігор Пасічник у передмові до монографії «Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI - початку XVII століття», автором якої є Петро Кралюк «Острозька академія, перша вища школа Східної Європи, дала цілу плеяду видатних діячів української культури. Серед них на особливу увагу заслуговує Мелетій Смотрицький. Вихований у стінах цього навчального закладу, він не лише продовжив кращі традиції острозьких просвітників, а й зробив вагомий внесок у розвиток літератури, філології, суспільно-політичної та філософської думки України» [2; с. 4].

Серед дослідників, які працювали над питаннями щодо літературної позиції Мелетія Смотрицького були В. Німчук, С. Новоселецька, І. Пасічник, С. Єфремов, П. Кралюк, М. Ковальський, С. Бабич та ін., адже від самого початку своєї літературної діяльності цей острозький просвітителю мав як

прихильників, так і тих, які засуджували його і навіть забороняли видавати авторські твори. Їхні напрацювання стали опорним матеріалом для написання цієї статті.

Як зазначає С. Новоселецька у статті «Мелетій Смотрицький (поч. 1557 – 1633)» - це «автор близько двох десятків талановитих і впливових свого часу книг, написаних у жанрах політично-релігійної полеміки, памфлета, публіцистично-художньої медитації, есе. Тільки одну його книгу «Тренос» (1610) можна сміливо зарахувати до першорядних здобутків світової гуманістично-ренесансної літератури» [5; с. 84].

Але щодо «Треносу» свої думки висловлювали багато дослідників, адже це був чи не найяскравіший твір, який викликав протиріччя серед населення та обурення з боку можновладців та релігійних діячів. Існує й така думка: «Немає сумніву, що найбільш знаним і славним твором Мелетія Смотрицького є його «Тренос, або Плач Єдиної Святої Всесвітньої Апостольської Східної Церкви». Можна сказати, що «Тренос» є нерозривно зв'язаний з йменням Мелетія Смотрицького, як наприклад «Кобзар» Тараса Шевченка чи «Енеїда» з йменням Івана Котляревського. Через «Тренос» Мелетій Смотрицький здобув собі тривале місце в полемічно-богословській літературі XVI-XVII століття. Але, треба зразу зауважити, що більшість літературних критиків і знавців полемічно-богословської літератури XVII ст. мабуть і не бачили на очі твору, бо інакше годі собі пояснити, як вони з богословського твору зробили «Тренос» твором літературним. Деякі ж автори, хоч і свідомі того, що «Тренос» був твором богословсько-полемічним, сконцентровують свою увагу тільки на двох його перших розділах і на тій основі видали свій осуд про цілість «Треноса». Ті самі автори, не знаючи повного змісту, неправильно подають тло й обставини, серед яких зродився твір, а саму особу Смотрицького, представили в фальшивому навісвітленні» [3; с. 64].

Петро Кралюк у вище згаданій монографії говорить про те, що у «Треносі» приділяється велика увага духовенству, зокрема їхньої поведінки. «Взагалі в полемічній літературі того часу і православними, й прихильниками унії приділялося чимало уваги питанням поведінки духовних осіб. При цьому акцентувалася увага не лише на порушенні ними канонічних правил, а й загальнопоширених моральних засад» [2; с. 55]. Також дослідник вважає, що «Тренос» був саме тим твором, який привів автора до найбільшого моменту слави, і що такого Смотрицькому більше не довелося досягнути до кінця життя. Також мовиться про те, що М. Смотрицький спочатку писав під псевдонімом і дійшов «до авторства відкритого». Не даремно часто ім'я приховувалося, адже воно могло

викликати негативну реакцію, тому «ризикованою річчю було заявляти про своє авторство творів». Також П. Кралюк говорить: «Задум книги був оригінальним. Автор хотів у формі голосінь викласти складні суспільно-релігійні й теологічні питання. Не можна сказати, що це йому повністю вдалося. Та певно й не могло до кінця вдатися. Занадто непокінчені тут були зміст і форма.

Однак щодо першої частини, де ведуться мова про відступ елітарної верстви українського суспільства від православ'я, то це зроблено блискуче. Тут звучить плач і нарікання Матері-Церкви на своїх «злочинних синів». У певному сенсі це – поема в прозі» [2; с. 55 – 60].

Історик української літератури Сергій Єфремов має свій погляд щодо творчості Мелетія Смотрицького. Він говорить, що надто цікава постать цього письменника, що його Куліш назвав був «одним из замечательнейших лиц нашей истории». Мелетій у чернецтві, а попереду Максим Смотрицький (1578-1633) був вихованцем з одного боку, острозької школи, й тієї, що там панувала, духовної атмосфери, а з другого – закуштував був і єзуїтської науки та західноєвропейського життя. Це одбилося на його літературній діяльності хитаннями й суперечностями, з яких видно неврівноважену вдачу, хитку та непокійну «мятушуюся», сказати б, душу [1; 125].

Року 1610 з'явився глибоко песимістичний, але надзвичайно й з справжнім натхненням написаний «Тренос, або Плач» Теофіла Ортолога, – під цим псевдонімом виступав Смотрицький. Під його пером сучасна Україна ніби оживає й плаче невимовно тужними словами, промовляючи до дітей своїх, що покинули нещасну матір, церкву православну, на сором, ганьбу та поневіряння [1; 125-126].

С. Новоселецька у своїй праці наголошує на тому, що «Тренос» Мелетія Смотрицького наскрізь пронизаний чуттям зворушливої любові до рідного краю і до простої людини. У книзі закладений могутній заряд демократичного протесту і бунтарства, алегорично вираженого у формі плачу церкви.

Церква-мати голосить і «метає громи» проти тиранії і запродавства, голосить і закликає до повстання, до патріотичного подвигу в ім'я національної єдності і згуртованості. Це плач не розпачу і безнадії, а крик наболілого серця, дужого і життєздатного. Недаремно «Тренос» так розлютував польських єзуїтів та короля Сигізмунда III, а в таборі православних українців і білорусів викликав захоплення і оптимізм. Люди читали книгу, як Євангеліє, сприймали як мову пророка, заступника скривджених. Книгу берегли як дорогоцінну спадщину, а були й такі, що перед смертю заповідали класти собі її в домовину [5; с. 86].

«Тренос» складається із посвяти та десяти розділів. «У двох перших мова про становище православної церкви, у двох наступних міститься критика церкви римської, в останніх розглянуто догматичні й обрядові суперечки між східною та західною церквами» [1; с. 125-126]. «Твір побудований за законами риторичного мистецтва. Першим розділам надає форми «плачу, голосіння, лементу» православної церкви, яка персоніфікована в поетичний символ, образ Матері. Оригінальність форми, змісту, логіка викладу визначили сприйняття твору» [4; с. 155-156]. «Все таки, треба признати, що «Тренос» для тодішніх православних був немов «дошкою рятунку». Своїм пламенним і вимовним стилем виріс на найкращий твір православної полеміки і став немов настільною книгою, немов якою євангелією для православних, противників Католицької Церкви і примату Римських Папів. Але і для самого автора «Тренос» мав переломове значення. У Смотрицького починається новий період в його письменстві» [3; с. 176].

Але після написання цього відомого полемічного твору письменник не припинив літературної діяльності, багато його творів досліджується в контексті доби, в якій жив автор. Ці твори як і раніше актуальності своєї не втрачають і в наш час. І все ж найвідомішою працею після цього став підручник «Граматики славенски правильное синтагма». «Після видання «Треноса» Мелетій Смотрицький, деякий час переховуючись від переслідування влади, переключився на вчительську роботу у місті Вільно (столиця тодішньої Білорусі). Викладаючи у Віленській братській школі при Святодухівському монастирі він створює фундаментальну працю – книгу-підручник «Граматики славенски правильное синтагма» (1618-1619), яка на довгі роки увійшла у шкільний вжиток і стала важливою підвалиною славістики» [5; с. 86].

З усіх вище зазначених слів можна сказати, що звернення до полемічної літератури принесло не лише славу авторові відомого твору, але й мало величезне значення для розвитку української літератури. Але й у галузі просвіти в Смотрицького є теж чимале досягнення – написання підручника, за яким вивчали українську мову впродовж багатьох років «Граматики славенски правильное синтагма». Про цей факт заявляють немало дослідників. Зокрема деякі дотримуються таких думок: «Смотрицький не був першим, що писав на тему Слов'янської Граматики. Вже перед ним були деякі автори, що старалися скласти граматику для слов'янської (церковної) мови, але вони були тільки першими і дуже бідними спробами» [3; с. 188]. «Щойно Смотрицький написав Граматику в стислому того слова значенні і дав нам такий науковий твір, що цілих двісті літ був духовим майном східних і південних слов'ян...» [3; с. 192]. «Його викладацький досвід втілювався у

підручнику слов'янської мови «Граматика слов'янська», опублікованого в м. Евє (нині м. Вевіс, Литва). Він унормував вживання її граматичних форма, створив стійку лінгвістичну систему і «регул» (правила) віршування» [4; с. 156]. «У вступі до своєї «Граматики» Смотрицький мріє про часи, коли в школах буде панівною і викладовою мовою мова старослов'янська. Джерелом, з якого черпав Смотрицький ту церковнослов'янську мову, була головно Острозька Біблія (1581), що при її редакції працював і його батько Герасим Смотрицький» [3; с. 193 – 196].

Але ця праця не була простим підручником, який використовували для вивчення старослов'янської мови. Це був лише один із аспектів. На базі неї створювали нові підручники, використовували підручник впродовж тривалого часу і перевидавали в різних варіаціях. «Про значення «Граматики» Смотрицького багато говорить той самий факт, що вона була багато разів перевидана, наприклад ще за його життя, 1629 року у Вільні. Згадують теж бібліографи про видання тієї «Граматики» в 1621 році (також у Вільні) але був це тільки витяг або скорочена Граматика.

Дослідники, які вивчали подібні питання за межами України зауважували, що в сто років після смерті М. Смотрицького вийшло в Москві нове, змінене і ще «більше зрусифіковане видання» його «Граматика». Це видання, що з'явилося 1721 року за наказом царя Петра Великого, вже згадує ім'я автора. «Граматика» Смотрицького - це великий вияв тодішньої української науки, тісно зв'язаної з життям і потребами української нації. Але ця «Граматика» і її дальша історія – це також яскравий приклад того, як наше майно ставало не наше» [3; с. 197 – 198, 201].

У своїй монографії П. Кралюк зауважує, що не можна приховати той факт, що «Граматика...» була однією із найважливіших освітніх книг, якою користувалися впродовж кількох століть чи не всі слов'янські народи [2; 92 – 94].

Кралюк вбачає в особистості М. Смотрицького людину, чітко зорієнтовану на просвітницьку діяльність. Далеко не останню роль відіграло те, що він народився в Острозі, де існувала перша в Східній Європі слов'яно-греко-латинська академія й була видана перша повна Біблія старослов'янською мовою, де, зрештою, існувала благодатна просвітницька атмосфера. Можливо саме тому йому так добре вдавалося передати плач церкви, адже цій людині не було байдуже яким буде майбутнє православної церкви.

Також про тодішнього просвітителя мовиться: «Смотрицький був людиною небуденного формату. Він високо підносився понад своє

оточення, переростав його своїми ідеями, задумами і починами, і може тому був немов «поза своєю добою» [3; с. 390].

Світлана Новоселецька зазначає: «Постать Мелетія Смотрицького настільки колоритна і значима, що є потреба ґрунтовного монографічного вивчення його спадщини та переоцінки деяких аспектів його просвітницької діяльності, осмисленої іноді поверхово, а то й хибно» [5; с. 93].

В історію цей острозький діяч увійшов не лише через згадані у статті дві праці, але вони принесли авторові визнання й безпосередньо стосуються як мовних так і літературних питань. І оскільки вони є не до кінця дослідженими, то поле для наукової діяльності є необмеженим.

Література

1. Єфремов С.О. історія українського письменства / Художнє оформлення В.М. Штогірина. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.
2. Кралюк П.М. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2007. – 208 с.
3. Мелетій М. Соловій, ЧСВВ Мелетій Смотрицький як письменник. II частина. – Рим-Торонто, 1978. – 450 с.
4. Острозька академія XVI - XVII ст. Енциклопедичне видання / Редакц. колегія: І. Пасічник, М. Ковальський, А. Атаманенко та ін. – Острог, 1997.
5. Острозькі просвітники XVI – XX ст. – Острог, 2000. – 480 с. і 24 с. кольорових ілюстрацій.